

Dit gaat niet over seks

De uitleg van het tiende gebod in de oudheid

Eveline van Staalduine-Sulman (Vrije Universiteit Amsterdam)

De titel van mijn leerstoel is vastgesteld als ‘receptiegeschiedenis van de Hebreeuwse Bijbel in de oudheid’. Het woord receptiegeschiedenis duidt uiteraard niet op de bestudering van de geschiedenis van het fenomeen recepties. Het is de geschiedenis hoe bepaalde dingen, in dit geval teksten, worden ontvangen door opeenvolgende generaties. Ik zal het woord receptiegeschiedenis uitleggen aan de hand van mijn toga en baret, voordat ik het tiende gebod zal bespreken. **DIA #2**

Mijn toga is in 1966 gemaakt voor Johannes Plomp, die theologie gestudeerd had aan de Vrije Universiteit en, na predikant geweest te zijn in vijf gemeenten, eerst kerkrecht doceerde aan de Vrije Universiteit en in 1966 hoogleraar kerkgeschiedenis en kerkrecht werd aan de Theologische Hogeschool in Kampen. Hij combineerde beide vakgebieden tot 1978 en kon zich daarna beperken tot het kerkrecht tot zijn emeritaat in 1982. De toga ging enige jaren later naar Cees Houtman, hoogleraar Oude Testament aan de Protestantse Theologische Universiteit te Kampen, die hem in ontvangst nam voor de aanvaarding van zijn ambt in 1990. Ook Houtman had overigens aan de VU gedoceerd, voordat hij in Kampen hoogleraar werd. Nu heb ik hem ontvangen uit zijn handen, terwijl ik op mijn beurt elf jaar geleden van Kampen naar de VU ben overgestoken.

De toga is al die jaren hetzelfde gebleven – de baret enigszins aangepast aan mijn maat hoofd – maar de inhoud is steeds (iemand) anders. Dat nu is precies de definitie van receptiegeschiedenis.

In het geval van het tiende gebod blijft de tekst steeds hetzelfde – ‘gij zult niet begeren uws naasten huis’ en alles wat daarop volgt – maar hoe die tekst is vertaald en uitgelegd en in elke nieuwe generatie werd toegepast, is telkens weer anders. Ik zal u dat laten zien in het eerste deel van deze rede om vervolgens stil te staan bij de vraag hoe onderwijs te geven over zoveel interpretaties van één stukje tekst. Maar eerst de vraag: wat *is* eigenlijk het tiende gebod?

I. WAT IS HET TIENDE GEBOD?

Dat er tien geboden zouden moeten zijn in de tekst die wij kennen als de Tien Geboden, staat wel vast. Teksten in de Hebreeuwse Bijbel spreken al van ‘tien uitspraken’ die God gedaan zou hebben, toen Israël bij de berg Sinaï was aangekomen na de bevrijding uit Egypte. Maar de vraag hoe de toespraak van God in te delen heeft voor heel wat hoofdbrekens gezorgd in de loop van de geschiedenis. Niet iedere indeling gaat overigens uit van het getal 10: men nam de teksten dat het ‘tien uitspraken’ zouden zijn dus niet zo serieus! **DIA #3**

Ik heb in de loop van mijn onderzoek naar de Tien Geboden in ieder geval twaalf indelingen gevonden van deze toespraak: joodse, christelijk, samaritaanse en islamitische. **DIA #4** Negen daarvan komen voor in joodse bronnen (ABCDEFGHIJK), **DIA #5** drie in christelijke (ACF), **DIA #6** twee in Samaritaanse (GH) en **DIA #7** twee op islamitische websites (AL). Wie verder zou zoeken, zou er ongetwijfeld nog meer tegenkomen.

Het tiende gebod kan dus variëren van de wekelijkse rustdag tot aan het hooghouden van je ouders, van het niet begeren van de spulletjes van een ander of van zijn vrouw tot aan het plaatsen van een heiligdom op de berg Gerizim. Of het tiende gebod is er gewoonweg niet, omdat de nummering niet verdergaat dan twee, acht of negen geboden. Voor deze lezing ga ik uit van de indeling die de traditioneel joodse (H) is geworden, omdat de meeste bronnen die ik ga noemen, daarvan uitgaan. Toevallig is de tekst van het joodse tiende gebod identiek aan die van de calvinistische kerken. Voor het merendeel van mijn gehoor zal dat vertrouwd voelen. En dat is tenslotte ook het gebod dat jullie op het oog hadden voor deze serie lezingen.

1.2 Twee versies

Nu ik gekozen heb over welk tiende gebod ik ga spreken, kunnen we de tekst erbij halen. En dan doet zich direct weer een probleem voor, want er zijn twee versies van dit tiende gebod, één in het bijbelboek Exodus en één in Deuteronomium. **DIA #8** Deze twee versies verschillen van elkaar, waarbij het waarschijnlijk is dat die van Deuteronomium later is dan die uit Exodus. De receptiegeschiedenis van het tiende gebod begint dus al *in* de Hebreeuwse Bijbel en niet pas *daarna*.

Exodus 20:17

Begeer niet het huis van een ander.

Begeer niet de vrouw van een ander,

zijn slaaf, zijn slavin,

zijn rund of zijn ezel,

of wat ook maar toebehoort aan die ander.

Deuteronomium 5:21

Begeer niet de vrouw van een ander.

Verlang niet naar het huis van een ander,
of zijn akker,

zijn slaaf, zijn slavin,

zijn rund of zijn ezel,

of wat ook maar toebehoort aan die ander.

Nu zou u kunnen zeggen: ‘Het verschil is niet zo groot. Een kniesoor die daarop let!’ Maar aan de universiteit zijn we benoemd om kniesoren te zijn en overal op te letten. Dus wat zijn de verschillen?

Ten eerste is de volgorde van de eerste twee zinnen omgedraaid. Exodus begint met het huis en noemt daarna op wat en wie daar allemaal bij hoort. Het huis in Exodus is dus niet alleen het gebouw, het huis is – zeg maar – het hele huishouden van iemand. Deuteronomium zet de vrouw op een aparte plaats vooraan, niet als onderdeel van het huishouden, maar als het eerste en meest belangrijke voor een man. Een stap voorwaarts vanuit feministisch perspectief, zoals Deuteronomium over het algemeen meer aandacht besteedt aan vrouwen binnen de Israëlitische samenleving.

Ten tweede is de akker toegevoegd in Deuteronomium. Nu het woord ‘huis’ in deze tekst niet meer verwijst naar het hele huishouden van de man, bestaat het gevaar dat de lezer denkt dat hij wél mag begeren wat buiten dat huis valt, bijvoorbeeld de akker. Deuteronomium steekt daar een stokje voor.

Ten derde worden er in Deuteronomium twee verschillende werkwoorden gebruikt, één voor het begeren van de vrouw en een ander voor het begeren van alle andere zaken. Je zou zeggen: die eerste gaat dan zeker over seks, de tweede over hebzucht..., maar die vlieger gaat niet op. De werkwoorden zijn elkaars synoniemen. Het enige verschil dat ik heb kunnen constateren, is dat het eerste werkwoord bij de vrouw eerder gaat over iets wat *zichtbaar* mooi – en dus begerlijk – is, het tweede werkwoord is algemener. Het vreemde is, dat het gebruiken van twee verschillende werkwoorden in bijna geen enkele oude tekst of vertaling voorkomt. Het lijkt wel of het tweede werkwoord pas ná de val van Jeruzalem in 70 na Chr. in het Hebreeuws terecht is gekomen.

II. ONDERZOEK NAAR HET TIENDE GEBOD?

2.1 Problemen met de uitleg

Laat ik u een aantal mensen voorstellen uit de eerste eeuwen van onze jaartelling, die hun hoofd hebben gebogen over de uitleg van dit gebod. De tekst lijkt niet zo moeilijk, maar het blijkt dat je er toch heel verschillende ideeën over kunt hebben. De problemen van de uitleg gaan voornamelijk over deze drie vragen: **DIA #9**

1. Waar begint nu eigenlijk de fout: als iemand een verlangen voelt opkomen, als iemand plannen gaat maken om de eigendommen van de ander in eigen bezit te krijgen of pas als iemand daadwerkelijk tot actie overgaat? Kort gezegd, wat betekent nu eigenlijk dat Hebreeuwse werkwoord dat we zo simpelweg met ‘begeren’ vertalen?
2. Zijn er nog consequenties aan verbonden, vooral als je het zou uitleggen als een innerlijk verlangen? Een rechter kan mij toch niet straffen voor iets wat ik verlang, terwijl ik er geen gevolg aan geef?
3. Gaat dit over ieder persoon afzonderlijk of is er ook een gemeenschappelijke verantwoordelijkheid?

Deze discussie begint reeds binnen het jodendom, toen het christendom nog niet bestond. Ik begin aan de kant van de schrijvers die denken dat het gebod over innerlijke verlangens gaat. Dat wordt uiteindelijk de uitleg die het christendom omarmt. Daarna ga ik over naar de kant van de doeners, wat uiteindelijk de doorsnee-uitleg in het jodendom wordt.

2.2 Begeren als ondeugd

De eerste die, voor zover we weten, uitgebreid over de betekenis van de Tien Geboden filosofeerde, is **Philo van Alexandrië**. **DIA #10** Hij leefde van ongeveer 20 voor tot 50 na het begin van onze jaartelling. Hij heette in het Hebreeuws Jedidja, kwam uit een priesterlijk geslacht, maar groeide op in het Egyptische Alexandrië, een onderdeel van het Romeinse rijk waar doorgaans Grieks werd gesproken. Philo was bekend met de Griekse filosofie en deed zijn best om de Hebreeuwse Bijbel uit te leggen aan de kosmopolitische samenleving waarvan hij deel was. Hij gebruikte daarvoor nogal wat Grieks-filosofische termen. Hij schreef een heel boek over de Tien Geboden, naast commentaren op de Pentateuch en boeken over deugden en ondeugden.

De Hebreeuwse Bijbel was al vertaald in het Grieks, de taal van zijn woonplaats, en Philo kon die dus gebruiken in zijn boeken. In die Griekse vertaling kwam hij het tiende gebod tegen als ‘je mag niet verlangen’, een typisch Grieks woord voor innerlijke verlangens. Zo legt Philo het ook uit en filosofeert daar nog een tijdje op door met in zijn achterhoofd al die deugden en ondeugden waarover hij al gelezen en geschreven had. Hij omschrijft het verlangen als een soort onkruid: als je er eenmaal aan toegeeft, verspreidt zich dat verlangen in je hele persoon. Verlangen kan leiden tot allerlei misdaden en Philo waarschuwt dat het innerlijke verlangen ‘op de bodem ligt van al deze misdaden’. Wat die misdaden zijn, hangt af van waar het verlangen naar uitgaat. Hij geeft een hele lijst, waarvan ik er hier twee noem:

Als deze passie op geld is gericht, maakt het dieven, zakkenrollers, kledingdieven en inbrekers, en verleidt het mannen met schuld om de schulden te ontkennen, om deposito's te weigeren, tot omkoping en heiligschennis, en meer van dat soort ongerechtigheden. (...)

Of, als het verlangen de richting opgaat van het wensen van autoriteit en macht, maakt het de menselijke natuur opruiend, onevenwichtig en tiranniek. Het maakt hen wrede en onmenselijke vijanden van hun geboorteland, onverbiddelijke meesters, niet in staat zich te bedwingen, onverzoenlijke krachten voor allen die gelijk aan hen zijn wat macht betreft, vleiers van hen die sterker zijn dan zijzelf, om hen op een verraderlijke manier te kunnen aanvallen.

Philo heeft het gebod eerst uitgekleet tot de woorden, ‘je mag niet verlangen’ om het vervolgens weer helemaal aan te kleden met alles wat een slechte begeerte zou kunnen zijn. De consequenties, die niet in het tiende gebod genoemd zijn, volgen dan vanzelf. Geldzucht leidt tot diefstal en valsheid in geschrifte. Verlangen naar macht leidt tot tirannie en vleierij. Maar het begint altijd met de innerlijke ondeugd van de onbeteugelde begeerte, de bron van alle ellende. Daarmee maakt Philo het tiende gebod tot het meest fundamentele gebod.

De oplossing die hij aandraagt, ligt voor de hand – zelfbeheersing oefenen – maar de praktische uitwerking die hij geeft, is heel bijzonder. Philo las in de Hebreeuwse Bijbel slechts één groot voorbeeld van het oefenen van zelfbeheersing, en dat was de lijst van voorgeschreven voedsel, de *kashrut*. Juist het je strikt houden aan de voedselvoorschriften uit de Tora gaf een mens innerlijke kracht en zelfbeheersing. Je trainde je geest en je lichaam door niet toe te geven aan je verlangen naar voedsel dat niet *kosher* was. Op dit punt van mijn studie gekomen ontmoette ik opeens de mens Philo, de mens die worstelt met zijn eigen verlangens. Daar loopt hij, als praktiserend jood, over de markt van Alexandrië. De geuren van allerhande voedsel komen voorbij en veel daarvan brengt in hem het verlangen naar boven, terwijl hij weet dat hij dat vlees volgens de voorschriften niet mag eten. En zoals hij op dat moment tegen zichzelf moet zeggen ‘je mag dit niet’, zo traint hij zich ook in andere deugden. Op deze manier legt hij zichzelf en anderen uit hoe geniaal de Mozaische wetten van de Hebreeuwse Bijbel zijn, omdat deze Bijbel de innerlijke verlangens weliswaar fout noemt, maar er tegelijkertijd een therapie bij geeft.

DIA #11 Zijn tijdgenoot **Paulus van Tarsus** volgt ongeveer dezelfde redenering, maar heeft een andere therapie in de aanbieding. Hij wijst in zijn brief aan de christelijke gemeente in Rome op het bijzondere feit dat het begeren in de Tien Geboden staat. Al die andere geboden

spreken voor zich: stelen, moorden en bedriegen wilden ook de Romeinen niet. Maar, schrijft hij, ‘ik ben me door de wet bewust geworden van de zonde. Ik zou immers niet weten wat begeerte was als de wet niet zei: “Zet uw zinnen niet op wat van een ander is.”’ (Romeinen 7:7). Het is voor hem een bijzonder gebod, omdat het niet voor de hand ligt begeren bij wet te verbieden.

Ook voor Paulus is het tiende gebod vrij fundamenteel. Zo lijkt het in ieder geval in de eerste brief aan de kerk van Korinte. Hij noemt daar allerlei verkeerde daden van Israël en wat die samen met het werkwoord verlangen, niet met zondigen:

DIA #12

Deze gebeurtenissen zijn ons ten voorbeeld geschied,
opdat wij niet zouden verlangen naar het kwade, zoals zij dat deden.

Het verlangen is het fundament waarop alle misdaden worden gebouwd. In de brief aan de Korintiërs noemt Paulus een hele rij zonden, die zich niet zomaar laat samenvatten als verlangen. Toch gebruikt Paulus dat woord verlangen, blijkbaar om aan te geven dat het daar begint, bij het verlangen naar het kwaad. Hij komt hierin overeen met een aantal andere schrijvers van het Nieuwe Testament, waarin veel verwezen wordt naar het verlangen als begin van het kwaad. En het is mede daardoor dat de zeven hoofdzonden, in een lijstje opgesteld door paus Gregorius I om aan te tonen welke zonden aan de basis liggen van het bestaan van de mens, voornamelijk bestaat uit verlangens: **DIA #13**

1. *Superbia* hoogmoed – hovaardigheid – ijdelheid
2. *Avaritia* hebzucht – gierigheid
3. *Luxuria* onkuisheid – lust – wellust
4. *Invidia* nijd – jaloezie – afgunst
5. *Gula* onmatigheid – gulzigheid – vraatzucht
6. *Ira* woede – toorn – wraak – gramschap
7. *Acedia* gemakzucht – traagheid – luiheid – vadsigheid

Terug naar Paulus, want ook hij biedt een therapie aan tegen al deze verlangens, namelijk het geloof in Christus en wat hij noemt ‘het wandelen door de Geest’: je niet laten leiden door je eigen verlangens, maar je juist richten op wat Gods Geest je zegt (Galaten 5:16). Want je moet je zo inleven en vereenzelvigen met Jezus Christus, dat je als het ware ook gestorven bent aan het kruis. Daarom zijn ook je verlangens en begeerten gestorven aan dat kruis (Galaten 5:24).

Tot zover de twee voorbeelden van theologen die het tiende gebod uitleggen als een verbod op bepaalde verlangens. Het verlangen kan in je opkomen, maar je moet het met zelfbeheersing en training beteugelen, volgens Philo, of met je geloof in en identificatie met Jezus Christus, volgens Paulus.

2.3 Begeren als daad

Dan de andere kant, die het woord ‘begeren’ opvat als daad. Een van de eersten, van wie ik vermoed dat hij het als daad heeft omschreven, is iemand die de geschiedenis van Israël opnieuw heeft opgeschreven in een boekje dat bekend staat als *Het boek van de bijbelse oudheden*. Een tijdlang heeft men gedacht dat Philo van Alexandrië het had geschreven. Toen men het eens nog goed ging bestuderen, kwam men erachter dat het een jood moet zijn geweest in het Palestina van de eerste eeuw, waarschijnlijk niet lang na de val van Jeruzalem in het jaar 70, dus ná de dood van de Alexandrijnse Philo. De man staat nu bekend als **Pseudo-Philo**. **DIA #14**

Pseudo-Philo geeft een samenvatting van de bijbelse geschiedenis. Hij schreef zijn boekje in het Hebreeuws, maar dat is niet bewaard gebleven. Gelukkig heeft iemand de geschiedenis tot aan koning Saul vertaald in het Grieks en iemand anders vanuit deze Griekse tekst in het Latijn. En dat Latijnse boekje is bewaard gebleven in de christelijke traditie. Even dacht men originele stukken Hebreeuws weer teruggevonden te hebben in de Kronieken van Jerachmeël, gemaakt door Jerachmeël ben Salomo uit het twaalfde-eeuwse Italië. Maar deze Jerachmeël heeft zijn stukken tekst gewoon uit het Latijn weer terugvertaald naar het Hebreeuws... **DIA #15**

Pseudo-Philo geeft in zijn boek ook een versie van de tien geboden, of eigenlijk maar negen geboden, want hij heeft ‘je mag niet stelen’ overgeslagen. Omdat de laatste vijf geboden zoveel korter zijn dan de eerste vijf en omdat er bij de laatste geboden geen consequenties staan, zoals wel bij de eerste vijf, heeft Pseudo-Philo bij de laatste geboden een regeltje per gebod toegevoegd. Ik citeer de laatste twee:

Je mag geen vals getuigenis afleggen tegen je naaste door bedrog te spreken,
opdat degenen die over jouw rechtszaak gaan, geen vals getuigenis tegen jou uitspreken.

Je mag niet begeren het huis van je naaste of iets wat hij heeft,
opdat anderen niet jouw land zullen begeren.

We zien hier het patroon dat Pseudo-Philo gebruikt: Doe daad X niet aan een ander, opdat anderen daad X niet aan jou doen. Dat lijkt op de gulden regel, die al van voor zijn tijd gold als samenvatting van de Tien Geboden. De regel is bekend van Rabbi Hillel:

Wat jij verafschuwt, doe dat ook je naaste niet.
Dat is de hele Tora, de rest is commentaar. Ga heen en leer!

De gulden regel wordt door Pseudo-Philo gekoppeld aan een andere regel, die in het jodendom bekendstaat als *midah keneged midah*, ‘leer om leer’ of ‘wat je zaait, zul je ook oogsten’. Met deze twee regels komt Pseudo-Philo dus tot zijn uitspraak, dat je niet andermans spullen mag begeren, opdat jouw spullen niet door een ander begeerd zullen worden. Het gaat hier niet over gevoelens, over innerlijke verlangens, maar over concrete daden met concrete consequenties.

DIA #16

Verlangen of daad is ook precies de vraag die **Rabbi Ismael ben Elisa** stelde in zijn colleges over het boek Exodus. Zijn collegedictaten – om het maar eens modern te zeggen –

zijn terechtgekomen in het boek *Mechilta*, al is daar later nog wel het een en ander aan toegevoegd. Rabbi Ismael was geboren in de eerste eeuw, uit het geslacht van de hogepriesters, maar kon door de verwoesting van de tempel daar geen carrière meer maken. Hij werd rabbi en als hij bij het tiende gebod komt, komt de vraag aan de orde of dat gebod over verlangens of over daden gaat. Hij – of een van zijn studenten – vraagt:

Misschien gaat het zelfs alleen maar over het uiten van iemands verlangen naar iets van zijn naaste?

Nee, want er staat geschreven: ‘Het zilver en goud dat op [de godenbeelden] zit, mag u niet begeren en voor jezelf nemen’ (Deuteronomium 7:25). Zoals in dat vers het in de praktijk brengen van iemands verlangen verboden is, zo is het ook in het tiende gebod verboden de verlangens in de praktijk te brengen.

Het gaat niet over alleen maar een innerlijk verlangen – in die zin vindt R. Ismael de Griekse vertaling die Philo had gebruikt fout. Het gaat zelfs niet over het uiten van een innerlijk verlangen. Het gaat over het omzetten van dat verlangen in daden.

Is het tiende gebod dan eigenlijk geen onderdeel van de andere geboden, zoals het gebod ‘je mag niet stelen’ of – in het geval van de vrouw – ‘je mag geen overspel plegen’? Daarop gaat R. Ismael niet in, wel bijvoorbeeld de veel latere **Mozes ben Maimon**, die uitlegt dat het hier niet over stelen gaat, maar juist over transacties die helemaal legaal lijken, en het toch niet zijn. Je kunt een ander zo overdonderen met listige praatjes, dat hij je een eigendom verkoopt zonder het eigenlijk te willen. Je kunt ook allerlei acties ondernemen om de echtgenoot van iemand anders te laten scheiden om de partner zelf te nemen: het lijkt allemaal legaal – netjes gescheiden, netjes weer getrouwd – maar het valt toch onder het gebod ‘je zult niet begeren’. Begeren in de zin van verlangen, plannen én actie ondernemen om te krijgen wat van een ander is. **DIA #17**

De uitleg van de joods Aramese parafrase (**Targum**) wil ik u niet onthouden. Die lijkt op de parafrase van Pseudo-Philo, maar geeft de zaak een politieker karakter. De vertaler had Israël als volk op het oog, te midden van andere volkeren. Als in dat politieke krachtenveld begeerte de overhand krijgt, gaan de dingen op grote schaal mis:

Mijn volk, kinderen van Israël, jullie moeten niet begerig zijn, noch vrienden of partners van begerige mensen, ja, begerige mensen mogen niet worden toegelaten in de vergadering van Israël, opdat jullie kinderen na jullie niet opstaan en leren om begerig te zijn.

... **DIA #18**

Want vanwege de zonden van begerige mensen worden regeringen opgezet tegen bezittingen van de mensenkinderen om die in te nemen – de rijken worden arm! En ballingschap komt de wereld in.

Net als bij Pseudo-Philo wordt er een consequentie aan het gebod gekoppeld, gebaseerd op dezelfde gulden regel en de regel van ‘leer om leer’, maar hier gebeurt dat niet individueel.

Deze uitleg laat zien dat je verantwoordelijk bent voor het geheel: houd de gemeenschap vrij van mensen die begeren – niet in het diepst van hun gedachten, maar in de praktijk.

Dat het over de praktijk gaat, laat die zin over de kinderen zien: de kinderen gaan nadoen, wat de vorige generatie doet. Dat gaat niet over onzichtbare verlangens, maar over zichtbare daden. Bovendien is ook hier de consequentie een zichtbare, voelbare daad. Als iedereen begeert en begeren mag, dan komt het er op den duur ook op politiek vlak van. De politiek gaat begeren, ook weer heel concreet, en het bezit van mensen opeisen. De rijken worden arm, niet door verkeerde innerlijke gevoelens, maar door uitbuiting en corruptie. Dat leidt tot vluchtgedrag, tot verhuizingen naar het buitenland, tot wat deze vertaler samenvat als ‘ballingschap’. Joden hebben daar genoeg ervaring mee: van het ene land naar het andere opgejaagd te worden, omdat een regering weer eens iets tegen hen had en hen financieel of anderszins wilde treffen. **DIA #19**

III. ONDERWIJS OVER HET TIENDE GEBOD

U hebt een aantal schrijvers gehoord over het tiende gebod uit de eerste paar eeuwen van onze jaartelling. Er is verschil in uitleg: intenties tegenover daden, individuele tegenover gemeenschappelijke verantwoordelijkheid, het tiende gebod aan de basis tegenover het tiende gebod als laatste over zaken die niet eenvoudig in wetgeving te vatten zijn. Dat kan leiden tot relativering: iedereen heeft een eigen uitleg, dus je komt nooit tot de conclusie wat het gebod nu écht te zeggen heeft. Wat moet je dan met de receptiegeschiedenis van zo’n gebod? Hoe geef je daar bijvoorbeeld college over? Dat is de vraag in dit tweede gedeelte van mijn betoog.

3.1 De mens achter de tekst

College geven over receptiegeschiedenis gaat verder dan het presenteren van alle verschillende interpretaties en toepassingen van het tiende gebod. Tijdens het onderzoek, en zeker tijdens de colleges, ben ik altijd op zoek naar de mens achter de tekst. Wat bezielde hem (meestal hem, soms haar) om deze tekst op te schrijven? De commentaar tekst is tenslotte een uiting van gedachten, van de motieven achter de tekst. Om het met professor G.P. Hartvelt, hoogleraar emeritus symboliek en dogmatiek te Kampen, te zeggen: ‘De leer is de denkvorm van de levensbeweging.’ De tekst, in dit geval, is de gestolde uiting van allerlei overwegingen en verlangens die daarachter schuilgaan. En wie zit er dan achter die tekst?

Ik liet u al kennismaken met Philo van Alexandrië als een mens die over de markt loopt en allerlei geuren in zijn neus krijgt. Geuren van voedsel dat hij niet mag eten als praktiserend jood. Je voelt het verlangen, de begeerte binnen in hem, maar tegelijkertijd schrijft hij in zijn boek dat hij dat verlangen beteugelt, omdat er hogere zaken op het spel staan. Zijn oproep tot zelfbeheersing wordt dan niet iets droogs en dwingend uit een tekst, maar iets wat hij zelf dagelijks oefent. We ontmoeten de mens achter de tekst, en opeens kunnen we ons er iets bij voorstellen. Hoe vaak komt dat bij ons niet voor? Een vegetariër met honger, die iets ruikt wat zij toch niet gaat eten... Een moslim die langs een slager loopt, maar niets koopt, omdat het niet halal is... Ik die aan het eind van de werkdag langs de pizzabakker loop en tegen mezelf zeg dat ik niets moet kopen, omdat thuis de maaltijd van mijn echtgenoot wacht...

We ontmoeten een mens zoals wij, en opeens is de tekst niet meer saai en in vreselijk Grieks, maar komt er begrip en zijn we benieuwd wat hij nog meer te zeggen heeft. **DIA #20**

3.2 Moderne tijd

We gaan nog een stap verder, want tenslotte moet de tekst landen in het heden. Er zijn enorm veel geloofsgemeenschappen op de wereld die de Tien Geboden als méér dan een oude tekst zien. Het is onderdeel van de Bijbel, gezien als een boodschap van God aan deze wereld. Een heilige tekst, dus. Zo bezien is receptiegeschiedenis een reis met twee gezichten voor studenten die naar onze faculteit toekomen om de Bijbel als heilige tekst te leren uitleggen. Aan de ene kant kom je op die reis veel gelijkgezinden tegen: mensen die de Tien Geboden ook gezien hebben als een heilige tekst en ermee aan de slag gingen. Een feest van herkenning. Aan de andere kant komt je veel verschillen tegen. Iedereen zijn eigen uitleg. Dat lijkt de heiligheid van de tekst enorm te relativiseren. Toch hoeft dat niet het geval te zijn. Dát iedereen er op zijn manier mee aan de slag ging, kan ook een stimulans zijn om er zelf mee aan de slag te gaan. Wat doe je met deze tekst in je eigen leefomgeving? Hoe verbind je deze tekst met wat je om je heen ziet gebeuren?

In de eerste plaats moeten we het dan hebben over de vertaling van de tekst. Ik heb tot nog toe het woord ‘begeren’ gebruikt, een traditioneel woord dat al sinds het begin van de zestiende eeuw gebruikt wordt in bijbelvertalingen. Maar wat betekent begeerte vandaag eigenlijk? Als je ‘begeerte’ intikt in Google en je kijkt bij ‘afbeeldingen’, dan... **DIA #21**... is het overgrote deel van de plaatjes seksueel getint: Bouquetreeks-romannetjes, Lolita, half- en geheel naakte mannen en vrouwen.

De tekst ‘gij zult niet begeren’ gaat echter niet over seks, althans, niet volgens de uitleggers die wij hebben beluisterd. Dus hoe vertalen we dit gebod zonder dat de betekenis plotseling veranderd naar de seksuele dimensie? De Nieuwe Bijbelvertaling (NBV) heeft daarom gekozen voor ‘zet je zinnen niet op het huis van een ander...’ Heel christelijk, met de nadruk op het innerlijk leven. Meer in de lijn met de joodse traditie zouden we ook kunnen vertalen met ‘je mag de spullen van je naaste niet van hem aftroggelen’ of ‘ontfutselen’. **DIA #22**

In de tweede plaats moeten we in onze hedendaagse wereld rondkijken wat dit gebod nu aan betekenis kan hebben. Ik zou mijn studenten kunnen vragen om een goed voorbeeld, eentje die niet het geëigende paadje volgt van ‘iemand is jaloers, omdat zijn buurman een mooiere auto heeft dan hij’. **DIA #23**

Ik moest zelf denken aan de zaak bij het Internationale Hof van Arbitrage te Parijs over teff. Deze Ethiopische graansoort wordt daar al honderden jaren geteeld en toch zijn er twee Nederlanders die in 2003 patenten hebben gekregen voor (1) het meel van teff en (2) de verwerking van teffmeel. De patenten zijn zo breed geformuleerd dat de hele graansoort daaronder valt. Er was aan Ethiopië betaald – 4000 euro – met de belofte het land mee te laten delen in de winst van de patenten, maar aangezien het bedrijf van de twee Nederlanders failliet ging, was de overeenkomst in 2009 al nietig geworden. Of je het nu vanuit de joodse of christelijke traditie bekijkt, dit lijkt me een geval van ‘begeren wat van een ander is’ of beter ‘aftroggelen wat van een ander is’. Daar hebben we een Nederlands woord voor, de VOC-mentaliteit, en dat bedoel ik niet positief zoals Jan Peter Balkenende die de term in 2006

introduceerde. Simpelweg gesproken: mogen twee Nederlanders uit de zevende economie van de wereld profiteren ten koste van miljoenen Ethiopiërs in de 172^e economie van de wereld?

Op deze manier verbind ik de tekst met de actualiteit, niet alleen op individueel maar ook op politiek vlak. Daarbij is de zaak 'teff' niet alleen een illustratie bij het tiende gebod, maar geeft het tiende gebod ook woorden om de zaak 'teff' te omschrijven. **DIA #24**

3.2 Joods versus christelijk?

Het derde wat ik kan aankaarten tijdens de colleges, is de vraag naar het verschil tussen de grote tradities, in dit geval jodendom en christendom. Ik merkte al op dat het christendom zich meestal concentreert op de begeerte als innerlijke intentie en het jodendom eerder op de praktische uitwerking van het begeren. Dat verschil heeft lange tijd een grote rol gespeeld in de wederzijdse bestrijding van elkaars bijbelgebruik en theologie.

Christenen beschouwden het jodendom als wettisch. Het ging joden blijkbaar alleen om wat je wel en niet mocht doen, terwijl de intentie waarmee je het deed, genegeerd werd. Nee, kijk dan naar Jezus Christus in de Bergrede: hij plaatste tegenover de oudtestamentische moraal een 'zuiverder, innerlijke moraal', zoals Ernst Meier in 1846 schreef.

Joden beschouwden het christendom als te abstract. Het ging christenen blijkbaar alleen om de intentie, maar als het op daden aankwam, gaven ze vaak niet thuis. In de afgelopen vijftig jaar is deze tegenstelling verminderd, maar Alexander Rofé vraagt zich af waarom.

Leggen christelijke oudtestamentici het tiende gebod uit in joodse zin om aan te tonen dat het Oude Testament inderdaad zo wettisch is? En leggen joodse bijbelwetenschappers het tiende gebod op christelijke wijze uit om maar aan te tonen dat het jodendom echt wel geïnteresseerd is in innerlijkheid en intenties? Zo blijft de tegenstelling in stand.

Kunnen we een stap verder komen dan wederzijdse argwaan? We kunnen in ieder geval constateren dat de tegenstelling niet absoluut is, dat de grens poreus is. Ik heb bewust gekozen voor voornamelijk joodse uitleggers van het tiende gebod. De tegenstelling tussen intentie en daad zit namelijk al in het jodendom, al is de traditie vooral verder gegaan in de lijn van de uitleg van de daad. Er is echter genoeg belangstelling binnen de joodse traditie voor de intentie waarmee je iets doet. En als het christendom ver genoeg teruggaat, komen we ook beide soorten uitleg tegen. Jakobus heeft het in zijn brief over de tegenstelling tussen geloof en daad, waarbij hij klip en klaar zegt dat geloof zich uiten moet in daden. Hij daagt zijn lezer uit: 'Laat mij maar eens zien dat je kunt geloven zonder daden; ik zal u door mijn daden tonen dat ik geloof' (Jakobus 2:18).

En laten we nog een keer kijken naar de Bergrede, waar Jezus het tiende gebod gebruikt om het zevende gebod aan te scherpen:

Gij hebt gehoord, dat er gezegd is: Gij zult niet echtbreken.

Maar Ik zeg u: ieder die een vrouw eens goed bekijkt om haar te begeren, heeft in zijn hart reeds echtbreuk met haar gepleegd.

Om er dan heel radicaal achteraan te zeggen:

Als dan uw rechteroog u tot zonde zou verleiden, ruk het uit en werp het van u, want het is beter voor u, dat één van uw leden verloren gaat en niet uw hele lichaam in de hel geworpen wordt.

Ja, er is een verinnerlijking, als je kijkt naar het zinnetje over het echtbreuk plegen in het hart. Maar de rest van de uitspraak gaat toch echt over de daad van het kijken met als doel om de vrouw te begeren. Als het werkelijk alleen om de intentie ging, zou het begeren voorop staan. Nu heeft Jezus het over de daad van het bekijken, iemand met de ogen uitkleden, om van daaruit stappen te plannen om tot actie over te gaan. Zo iemand heeft in zijn hart al overspel gepleegd. Hier geen intentie tegenover de daad. Hier gaat het erover, dat de daad van overspel al veel eerder begint dan bij de seks zelf. Het begint bij de daad van het ogenspel: ‘dubieuze blikken, dubbelzinnige gebaren, sexueel geladen woorden of contacten.’ #metoo in de oudheid.

Er is geen scherpe scheiding tussen jodendom en christendom op dit gebied. Er is wel een relatieve scheiding, maar beide kanten kunnen de uitleg van de andere kant begrijpen en in hun eigen traditie terugvinden. Op deze manieren – door de mens achter de tekst te zien en door diep te graven in beide tradities – kan de argwaan hopelijk worden overwonnen.¹

¹ Een uitgebreide versie van deze rede met voetnoten die naar alle gebruikte bronnen verwijzen, kan gevonden worden op <https://research.vu.nl/en/publications/this-is-not-about-sex-the-reception-of-the-tenth-commandment-in-a>